

Тетяна Подковенко,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави
і права юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

МЕДІАЦІЯ ЯК СПОСІБ АЛЬТЕРНАТИВНОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ КОНФЛІКТІВ: ГЕНЕЗА ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ

Розглянуто особливості інституту медіації як альтернативного способу розв'язання конфліктів. Проаналізовано проблеми та перспективи забезпечення відповідності національної правової системи України стандартам Європейського Союзу та створення ефективного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина шляхом запровадження медіації в Україні.

Ключові слова: альтернативні способи вирішення спору, медіація, медіатор, принципи медіації, альтернативне вирішення спору, спір (конфлікт).

Подковенко Т.

Медіація як способ альтернативного рішення конфліктів: генезис і інституційні основи

Рассмотрено особенности института медиации как альтернативного способа разрешения конфликтов. Проанализированы проблемы и перспективы обеспечения соответствия национальной правовой системы стандартам Европейского Союза и создания эффективного механизма защиты прав и свобод человека и гражданина за счет внедрения медиации в Украине.

Ключевые слова: альтернативные способы разрешения спора, медиация, медиатор, принципы медиации, спор (конфликт).

Podkovenko T.

Mediation as an alternative way of resolving conflicts: genesis and institutional framework

The article discusses the features of the institute of mediation as an alternative method of conflict resolution. Also analyzed problems of law enforcement practice of trial are revealed. The ways of their solving are proposed, recommendations directed on the introduction of Alternative Dispute Resolution (ADR) on Ukraine.

Keywords: alternative methods of dispute resolution, mediation, mediator, principles of mediation, dispute (conflict).

Постановка проблеми. Підтримка та розвиток свободи і безпеки, гарантія прав та свобод людини, забезпечення здійснення справедливого правосуддя є першочерговими завданнями сучасного демократичного суспільства. У складних, але закономірних та вкрай необхідних процесах інтеграції, міжнародного співробітництва постає проблема ефективної взаємодії, проблема подолання різноманітних конфліктів та суперечок, що виникають на різних рівнях. Універсальною та основоположною потребою сучасного суспільства у межах різних правових систем є забезпечення справедливості та згоди. Одним з таких практичних напрямків досягнення примирення та згоди при вирішенні різноманітних конфліктів (спорів) є процедура медіації.

Світова практика свідчить про те, що на сьогоднішній день медіація є однією з найбільш популярних форм врегулювання конфліктів, адже практично 90% усіх процедур медіації успішно завершуються для конфліктуючих сторін [1]. Як зазначає Л. Марчук, розробка та аналіз наукових праць щодо впровадження медіації, послідовне прийняття спеціального закону «Про медіацію» – актуальна необхідність завдяки вагомим перевагам медіації, у тому числі істотній економії часу та засобів, досягненню виключно сторонами взаємоприйняттого рішення, добровільність та неупередженість процедури, гнучкості процедури, швидкому вирішенню спорів, яка дасть можливість сформуванню у нашій державі правову основу для ефективного врегулювання конфліктів (спорів) [2, с. 88].

Саме тому вирішення різноманітних спорів та конфліктів на підставі досягнення згоди – за участі нейтрального та безстороннього, професійного посередника, яким повинен бути медіатор, – це істотна риса медіації та безумовна підстава зростаючого інтересу до цієї процедури при вирішенні різноманітних юридичних конфліктів.

© Тетяна Подковенко, 2017

Метою дослідження є науковий аналіз концептуальних положень щодо розуміння процедури медіації та її практичного застосування при вирішенні юридичних конфліктів. Вивчення та врахування досвіду інших країн у сфері альтернативного вирішення конфліктів, зокрема країн Європейського Союзу, дасть можливість пришвидшити процес формування інституту медіації в Україні, відкриє якісно нові та ефективні способи вирішення конфліктів.

Стан дослідження. Проблеми та перспективи становлення і розвитку альтернативних способів вирішення юридичних конфліктів, зокрема медіації, є актуальною темою дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців, практиків-представників різних сфер людської діяльності (юристів, психологів, педагогів, політологів та інших). Варто звернути увагу, що з прийняттям Верховною Радою України у 2015 р. за основу проекту закону «Про медіацію», кількість наукових досліджень значно зросла. Зокрема, слід звернутися до наукових розвідок у сфері альтернативного вирішення конфліктів таких вчених, як: Н. Бондаренко-Зелінська, С. Загайнова, С. Запара, Г. Гончарова, О. Кармаза, В. Комаров, Д. Кушерець, С. Кузьменко, Н. Мазаракі, Ж. Мірімановф, Ю. Притика, В. Пухаленко, Е. Рунессон, Н. Турман, В. Резнікова, С. Фурса, В. Ярков та ін. Водночас правова доктрина і надалі потребує подальших наукових пошуків, вивчення зарубіжного досвіду та розробки практичних рекомендацій щодо забезпечення дієвості та ефективності інституту медіації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Медіація відноситься до так званих альтернативних способів розв'язання спорів, скорочена назва ADR (Alternative Dispute Resolution). Поняття ADR було введено в практику у 70-х роках XX століття у Сполучених Штатах Америки і уже через десять років набуло досить широкого застосування. Без медіаторів у сфері економіки, політики, бізнесу в цій державі не відбувається жоден серйозний переговорний процес. Функціонує Національний інститут вирішення спорів, який займається розробкою нових методів медіації, діють приватні та державні служби медіації. Великий вплив має Американська арбітражна асоціація (American Arbitration Association), яка затвердила свої Правила третейського розгляду (арбітражу) та медіації, що використовуються, у том числі, і при розгляді внутрішніх спорів.

У 90-х роках англійський термін ADR практично став міжнародним поняттям. У деяких країнах були спроби замінити його певними відповідниками, зокрема MARC (*les modes alternatives de resolution des conflicts*) або RAD (*reglement alternatif des differends*) у Франції та канадському Квебеку, або AKR (*aussergerichtlichen Konfliktregelung*) в Німеччині. Однак, такі спроби не набули широкого практичного застосування.

Використання терміну «альтернативний» одразу зумовлює логічне запитання: альтернативний до чого? Можна визначити принаймні чотири концепції відповіді на нього. Відповідно до першої, під альтернативним способом розв'язання конфліктів розуміється будь-який підхід щодо вирішення конфліктів, відмінний від класичного судового процесу. Згідно з другим підходом, то це такі дії в межах цивільного процесу і здійснення судової влади, які уможливають неантагоністичне завершення конфлікту, перш за все, передбачають дії самих суддів, які сприяють укладенню угоди. Третій підхід до розуміння ADR передбачає систему різних метод, що складають альтернативу судовому процесу, в тому числі і арбітраж. Четверта концепція передбачає виключення з сфери ADR не тільки судового процесу, а й позасудового арбітражу (і механізмів, наближених до нього), що полягають на прийнятті рішення, яке зобов'язує обидві сторони конфлікту.

Н. Бондаренко-Зелінська визначає ADR як групу процесів, за допомогою яких вирішуються спори і конфлікти без звернення до формальної системи судочинства. Як правило, ADR здійснюється недержавним органом або приватною особою, виходячи з принципів добровільності, нейтральності, конфіденційності, диспозитивності, рівноправності [3, с. 163].

До ADR, крім медіації, відносяться також такі методи, як: med-arb, arb-med, mini-trial, fact-finding, earlyneutralevaluation, summary jury trial, dispute review boards. Їх назви вказують на походження з країн англосаксонської правової системи [4, с. 24]. Спільними ознаками різних метод ADR є: участь безсторонньої третьої особи, яка позбавлена компетенції щодо вирішення конфлікту, відсутність формалізму, примат дійсних інтересів сторін конфлікту над юридичною догмою права, а також безпосередня участь і конструктивна співпраця між конфліктуєчими сторонами. Основною засадою ADR є відмова від конфронтаційного способу дій і зосередження на вирішенні проблеми, а не на протистоянні з супротивником. Саме такі переваги зумовлюють звернення до альтернативних способів вирішення конфліктів у досягненні згоди і примиренні сторін.

Аналіз іноземного законодавства у сфері медіації свідчить про те, що у країнах Європи закони про медіацію було прийнято наприкінці XX – на поч. XXI ст. Варто також пам'ятати, що в деяких країнах медіація розвинулася набагато швидше ніж в інших, головним чином з причин культурних. До таких держав, крім Сполучених Штатів Америки, варто віднести Японію, Китай, Австралію, а на європейському континенті – Великобританію.

Дуже цікавим є приклад США, де вся система права спрямована на те, щоб більшість спорів вирішувались добровільно до суду, а суддя може призупинити процес і порадити сторонам попрацювати з медіатором. У 2001 р. в США було прийнято єдиний закон про медіацію, який узгодив багато законів, виданих в окремих штатах (приблизно 2500 нормативних актів, які так чи інакше було пов'язані з медіацією).

В той же час, у державах існують істотні відмінності у правовому регулюванні процедури медіації: частині з них вдалося детально врегулювати процедуру медіації, визначаючи для сторін модель і характер такого процесу, інша група законодавців залишила більшу сферу свободи для використання такого альтернативного способу розв'язання спорів.

Світова практика демонструє багато прикладів законодавчого врегулювання процедури медіації. Прикладами держав, що детально врегулювали процедуру медіації та повноваження медіатора, є Австрія та Німеччина. Саме в Австрії було розроблено у 2001 р. Закон «Про медіацію», а через три роки набула чинності Директива про медіацію у цивільних спорах.

У Німеччині 26 липня 2012 р. набув чинності Закон про медіацію, який регулює питання медіації в усіх видах судового процесу, а також визначає засади набуття статусу медіатора, їх обов'язки та механізми забезпечення їх нейтральності та об'єктивності. Наступним прикладом держави, яка комплексно регулює питання стосовно медіаційного процесу, є Японія. Інші концепції врегулювання цього питання полягають на укладенні приписів, що стосуються самої процедури медіації, а також положень стосовно осіб, які проводять процедуру медіації в правових актах, що безпосередньо стосуються здійснення судочинства, наприклад, цивільного процесу. Як приклад такої форми можна вказати законодавства Франції та Бельгії [5]. Цікавий підхід у Португалії, де прийняті законодавчі положення стосовно застосування медіації відрізняються між собою залежно від галузі права (окремі правові норми щодо права цивільного, господарського, а ще інші щодо сімейного і трудового).

В певній опозиції щодо детального правового врегулювання процедури медіації виступають законодавства держав, в яких відсутні такі положення як щодо самої медіації, так і щодо медіаторів. Як приклад, можна вказати Великобританію та Голландію, де у правових нормах лише визначено вартість медіаційного процесу, а питання щодо здійснення процедури медіації та професійних вимог до медіаторів є предметом регулювання локальних правових актів окремих інституцій, представлених на ринку послуг у сфері альтернативного розв'язання спорів [5].

У Румунії прийнято Закон «Про медіацію та організацію професії медіатора», у Литві – Закон «Про медіацію в цивільних спорах», у Німеччині – Закон «Про підтримку медіації та інших форм позасудового врегулювання конфліктів», у Болгарії, Білорусі та Казахстані – Закони про медіацію, в Австралії – Акт про медіацію, Розділ VI Цивільно-процесуального кодексу Франції містить ст. ст. 131-1–131-15, спрямовані на врегулювання відносин медіації [6, с. 24].

Ідея медіації як альтернативного способу вирішення конфліктів була запроваджена у польське право Законом «Про вирішення колективних спорів» від 1991 р. Згодом сфера застосування медіації була розширена кримінальними кодексами 1997 р., Законом «Про судочинство у справах щодо неповнолітніх» 2001 р., можливостями застосування медіації в адміністративному судочинстві від 2004 р., а з 2005 р. процедура медіації застосовується і при розгляді цивільних справ.

Для пострадянських країн також є характерним процес формування та законодавчого регулювання процедури медіації. Зокрема, Законом Республіки Молдова «Про медіацію» від 14 липня 2007 р. визначено медіацію як альтернативний спосіб вирішення конфлікту між сторонами за взаємною згодою за допомогою третьої особи [7].

У Росії 27 липня 2010 р. було прийнято Федеральний Закон «Про альтернативну процедуру врегулювання спорів за участю посередника (процедуру медіації)». Цей Закон визначає медіацію як спосіб врегулювання спорів за сприяння медіатора на основі добровільної згоди сторін із метою досягнення ними взаємоприйнятної рішення [8]. Головним чином акцент робиться на знятті соціальної напруги, адже процес медіації заснований на тому, що сторони за участю медіатора повинні прийти до консенсусу і досягти взаємоприйнятної угоди.

28 січня 2011 р. Президентом Республіки Казахстан було підписано два нові нормативно-правові акти – Закон «Про медіацію» та Закон «Про внесення змін і доповнень у деякі законодавчі акти Республіки Казахстан з питань медіації». Закон визначає медіацію як процедуру врегулювання спору (конфлікту) між сторонами за сприяння медіатора (медіаторів) з метою досягнення ними взаємоприйнятної рішення, що реалізується на підставі добровільної згоди сторін [9].

Подібне законодавче визначення процедури медіації передбачено і Законом Республіки Білорусь «Про медіацію» від 12 липня 2013 р. Зокрема, у Законі визначено, що медіація передбачає переговори сторін за участю медіатора з метою врегулювання спору (спорів) сторін шляхом напрацювання ними взаємоприйнятого рішення [10].

Медіацію як суспільний феномен та особливий вид діяльності людини доволі складно відтворити у рамках короткої дефініції. Спроби формулювання єдиної загальноприйнятної та методологічно правильної дефініції пов'язані з деякими труднощами. Найперше, пов'язані вони з великою кількістю видів медіації залежно від сфер її застосування та медіаційних технологій проведення, а також очікуваних результатів, цілей та функцій, які медіація повинна виконувати. Окрім того, проблеми при відповіді на питання чим є медіація, також зумовлюються визначенням ролі медіатора, а особливо якою має бути його участь у досягненні згоди, можливості проведення медіації в суді або безпосередньо під час судового процесу і т. д.

Варто одразу зазначити і вказати на незвично широкі можливості застосування медіації, що виходять за рамки приватноправових відносин: сімейних, господарських, трудових та інших цивільних справ, і стосуються кардинально відмінних галузей права – кримінального та адміністративного.

Термін «медіація» походить з грецької (*medos* – нейтральний, що не належить до жодної сторони) та латинської мов (*mediatio* – посередництво). Сучасна правова доктрина сформувала різні підходи до розуміння цього процесу. Зокрема, О. Спектор визначає медіацію в якості самостійного способу в системі альтернативних підходів до розв'язання конфліктів, який полягає в забезпеченні прийняття сторонами самостійного компромісного взаємоприйнятого рішення зі спору в процесі безпосереднього або опосередкованого спілкування за сприянням обраної сторонами за взаємною згодою незалежної третьої особи [11, с. 135].

Дефініція медіації у праві Угорщини акцентує увагу на добровільній природі медіації і вимогах безсторонності медіатора. В Австрії законодавча дефініція медіації визначає чотири структурні елементи: засада фаховості (професійності) і нейтральності медіатора, його ролі у сприянні налагодження комунікації між сторонами, а також відповідальності самих сторін за розв'язання конфлікту.

Польські науковці, зокрема А. Каліш та А. Женкевіч, визначають медіацію як таку форму розв'язання спорів, що ґрунтується на діяльності третьої особи, яка є нейтральною та безсторонньою щодо сторін та предмету їх спору, основні завдання якої полягають:

- сприянні досягненню порозуміння, яке є взаємоприйнятним та враховує інтереси та потреби обох сторін (*problem-solving/interest-based paradigm of mediation*);

- формуванні позитивних взаємовідносин та підстав співпраці між сторонами спору, а також сприяння у самопізнанні, самовдосконаленні і так званому внутрішньому моральному зростанню (*transformati-ve paradigm of mediation*) [12, с. 42].

Як бачимо, у більшості випадків медіацію визначено як неформальний метод розв'язання спорів, що ґрунтується на засаді довіри, у якому нейтральна та безстороння третя особа допомагає сторонам у взаємній комунікації, визначенні інтересів та основних дискусійних, спірних питань, а також у знаходженні спільного взаємоприйнятого рішення на основі порозуміння. Відповідно таке трактування медіації визначає одразу її чотири основоположні елементи. Медіатор є завжди особою нейтрально та безсторонньою; медіація ґрунтується на довірі; сторони, а не медіатор приймають остаточне рішення щодо існуючого спору; а роль медіатора полягає у допомозі сторонам у досягненні порозуміння. Саме тому варто наголосити, що медіатор контролює процес, а не результат. На відміну від суддів, медіатор не має юрисдикційних повноважень. У жодному випадку він не є уповноваженим до прийняття якогось остаточного рішення чи висловлювання своєї позиції, думки у конкретній ситуації.

Проект закону України «Про медіацію» визначає її також в якості альтернативного (позасудового) методу вирішення спорів, за допомогою якого дві або більше сторони спору в рамках структурованого процесу намагаються самостійно, на добровільній основі досягти згоди для вирішення їх спору за допомогою медіатора [13].

Варто зазначити, що виразом домінуючого сьогодні широкого трактування медіації є дефініція, що міститься в ст. 3 а) Директиви Парламенту Європейського і Ради 2008/52/WE від 21 травня 2008 р. «Про деякі аспекти медіації у цивільних та комерційних справах», відповідно до якої медіація означає структурований процес, незалежно від того, як він називатиметься або як на нього посилятимуться, в якому принаймні дві сторони спору намагаються самостійно, на добровільній основі досягти згоди для вирішення їхнього конфлікту, користуючись при цьому допомогою медіатора (посередника) [14]. Така процедура може бути ініційована як самими сторонами, так і визначена рекомендацією або розпорядженням суду, або передбачена законодавством держави-члена ЄС.

Мета медіації полягає у досягненні порозуміння, тобто таких домовленостей, які будуть прийнятні для усіх сторін спору. Звичайно, ідеалом є знаходження такого розв'язання, яке відображає та оптимально узгоджує їх інтереси в розумінні того, що кожна з сторін щось отримує і нічого істотно не втрачає. Однак медіація не завжди мусить бути пов'язана з детальним узгодженням усіх фактичних та правових обставин справи. Медіатор не проводить формалізованого процесу, не викликає свідків та експертів, а його метою не є встановлення правди – ні об'єктивної, ні процесуальної. Фактично завдяки медіації люди вчаться по-новому розмовляти між собою, слухати та розуміти іншу сторону. Медіація формує почуття відповідальності за власну поведінку і розвиває діалог та активність. Тим самим формує засади суспільної комунікації та громадянського суспільства. Будучи дружнім і поєднаним способом розв'язання спорів, медіація опирається на певні ідейні прагнення до порозуміння або знаходження компромісного виходу з конфліктної ситуації [12, с. 26]. Як стверджує З. Кмецьк, безумовним на сьогодні є той факт, що національні правові системи повинні забезпечувати ефективну дію більш різноманітних та гнучких методів розв'язання спорів, спрямованих на співпрацю, узгодження інтересів та комунікацію між суб'єктами, які безпосередньо беруть участь в процесі прийняття рішення [15, с. 23].

Висновки. Таким чином, медіація розуміється як добровільний і конфіденційний процес, вміло підготовлений незалежною і нейтральною особою, яка, допомагаючи конфліктуючим сторонам впоратися з конфліктом, сприяє досягненню згоди та порозуміння між сторонами. Медіація дозволяє учасникам визначити причини та своєрідні «гострі кути» суперечки, зменшити бар'єри комунікації, розробити пропозиції та рішення, та за наявності волі сторін укласти взаємоприйнятну угоду.

Успіх медіації як ефективного способу вирішення конфліктів багато в чому залежить від професіоналізму медіаторів та їх високого рівня професійної етики. Важливо також, щоб сторони конфлікту усвідомлювали для себе важливість підтримання подальших відносин на засадах порозуміння та консенсусу. Тільки за таких умов буде ефективною взаємодія та результативність процесу медіації для усіх її учасників.

Українська правова дійсність демонструє той факт, що класична модель судочинства полягає в утвердженні своєї позиції кожною з сторін конфлікту, підтвердженні її доказами, показами свідків і фактично є протистоянням сторін та їх інтересів. Говорити про подальші нормальні відносини між сторонами у такому протистоянні дуже складно. Саме тому і для нашого суспільства питання формування та розвитку інституту медіації є досить актуальним.

Медіацію можна розглядати як додатковий та ефективний механізм захисту прав людини і забезпечення правового порядку та згоди у суспільстві. Медіація може забезпечити швидке розв'язання спорів із найменшими витратами через процеси, спеціально пристосовані до потреб сторін. Окрім того, існує більша ймовірність того, що домовленості, досягнуті в процесі медіації, будуть добровільно дотримуватись, а між сторонами надалі збережуться дружні та тривалі партнерські відносини. Такі переваги стають все більш очевидними та дієвими у ситуаціях, що мають, зокрема, міжнародний характер між суб'єктами господарювання.

Необхідність запровадження інституту медіації у вітчизняній системі права ґрунтується на позитивних результатах практики застосування інституту примирення в багатьох країнах світу, що свідчить про його ефективність. Крім того, це відповідає загальній позиції України щодо гармонізації національного законодавства із законодавством Європейського Союзу, оскільки питанню примирних процедур присвячено низку рекомендацій і рішень Ради Європи [16]. Актуальним на сьогодні залишається питання щодо створення правової основи для формування інституту медіації та забезпечення ефективних механізмів його реалізації. Введення на державному рівні програм альтернативного розв'язання спорів, розроблення процедур для врегулювання спорів шляхом переговорів, створення медіаційних центрів формуватиме якісні умови не тільки для популяризації медіації у нашому суспільстві, а й зумовить певні зміни у суспільній свідомості щодо медіації та її практичного застосування.

Саме тому запровадження дієвих механізмів альтернативного вирішення спорів є доцільним на сучасному етапі розвитку національної правової системи. Це не тільки сприятиме зменшенню навантаження на судову систему, а й пришвидшить вирішення спорів. Звичайно, медіація не є своєрідною панацеєю щодо вирішення усіх проблемних аспектів національного судочинства, але в той же час відкриває нові, більш ефективні можливості щодо альтернативного розв'язання спорів.

Список використаної літератури

1. Адамантис Е. Медіація в Україні: «за» і «проти» / Е. Адамантис // *Юрист & Закон*. – 2011. – № 42. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/I_doc2.nsf/link1/EA002546.html.
2. Марчук Л. *Міжнародно-правове регулювання медіації в Україні: теорія і практика реалізації* [Електронний ресурс]. / Л. Марчук // С. 88–91. Режим доступу : <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2014/9-2/24.pdf>.

3. Бондаренко-Зелінська Н. Л. *Запровадження альтернативних способів врегулювання спорів: європейський досвід для України* / Н. Л. Бондаренко-Зелінська // *Приватне право і підприємництво*. – 2009. – Вип. 8. – С. 162–165.
4. Gmurzyńska Ewa, Morek Rafał. *Mediacje. Teoria i praktyka*. – Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business. – 2014. – 492 s.
5. Gieras P. *Mediacja w systemach prawnych innych państw* / P. Gieras [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://caim.gov.pl/images/user_media/41/O%20mediacji/Nowe%202/Mediacja%20w%20systemach%20prawnych%20innych%20pa%C5%84stw%20-%20Piotr%20Gieras.pdf.
6. Кармаза О. *Інститут медіації: основні концепції розвитку* / О. Кармаза // *Підприємництво, господарство і право*. – 2017. – № 2. – С. 24–28.
7. *О медиации. Закон Республики Молдова № 137 от 14.07.2007 г.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=78300.
8. *Об альтернативной процедуре урегулирования споров с участием посредника (процедуре медиации). Федеральный закон Российской Федерации от 27.07.2010 г. № 193-ФЗ* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_103038.
9. Ажибаева Ж. К. *Медиация как альтернативный способ разрешения споров в Республике Казахстан* [Електронний ресурс] / Ж. К. Ажибаева. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/38_NIEK_2014/Pravo/9_181732.doc.htm.
10. *О медиации. Закон Республики Беларусь от 12.07.2013 г. № 58-3* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_mediatsii.htm.
11. Спектор О. М. *Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: дис. ... канд. юрид. наук: «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право»* / О. М. Спектор. – 2012. – 219 с.
12. Kalisz A., Zienkiewicz A. *Mediacja sądowa i pozasądowa. Zarys wykładu*. Warszawa Wolters Kluwer Polska. 2014. – 344 s.
13. *Про медіацію. Проект закону № 2480 від 27.03.2015 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2480&skl=9.
14. *Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/52/WE z dnia 21 maja 2008 r. w sprawie niektórych aspektów mediacji w sprawach cywilnych i handlowych* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2008.136.01.0003.01.POL&toc=OJ:L:2008:136:TOC.
15. Kmieciak Z. *Mediacja i concyliacja w prawie administracyjnym* / Z. Kmieciak. Krakow: Kantor Wydawniczy «Zakamycze». – 2004. – 195 s.
16. *Висновок Комітету з питань правової політики та правосуддя від 02.09.2015 щодо проекту Закону України про медіацію від 27.03.2015 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2480&skl=9.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2017.